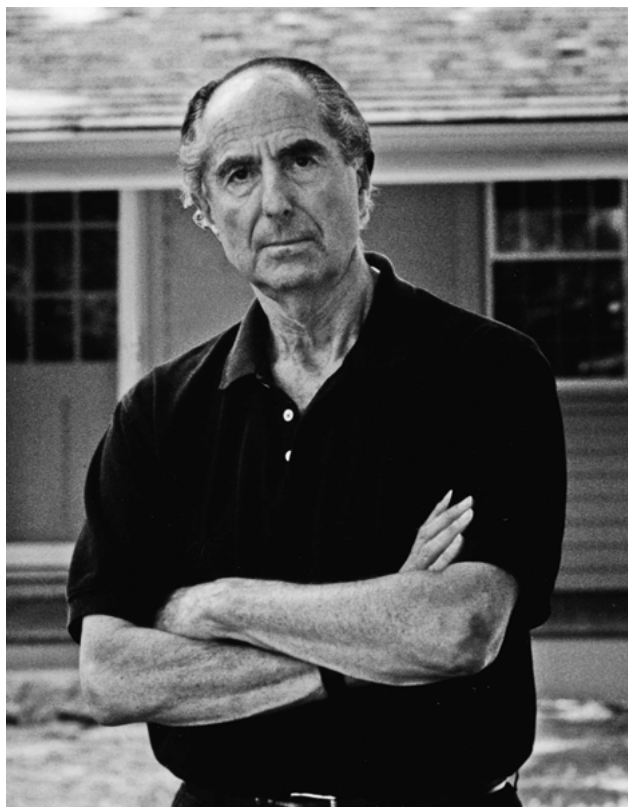

De vonk was gedoofd

Over het kwijtraken van talent

Wouter van Ewijk

Philip Roth

Hij was zijn magie kwijt. De vonk was gedoofd. Hij faalde nooit op het toneel, al zijn rollen waren sterk en succesvol, en toen gebeurde het verschrikkelijke: hij kon niet meer spelen... 'Hij kon het publiek niet meer bereiken. Zijn talent was dood.

Philip Roth vertelt in *De vernedering* over Simon Axler, een begenadigd acteur die tot voor kort werd geprezen om zijn vertolkingen zoals bijvoorbeeld die van Oom Vanja, een gelijknamig toneelstuk van Anton Tsjechov. 'Hij wist met aandachtig luisteren, met concentratie te bereiken wat mindere acteurs met spektakel bereiken'. Maar plotseling is hij zijn intuïtie kwijt. 'Weinig toneelacteurs konden zo spreken en tegen zich

laten spreken als hij, maar nu kon hij geen van beide meer'. Het is duidelijk. Simon Axler verliest opeens zijn vermogen om goed te spelen en 'de enige rol die hem nog ter beschikking stond was de rol van iemand die een rol speelde'. Hij herinnert zich woorden van Prospero in *The Tempest* van William Shakespeare, een stuk waarin hij speelde:

'Het spelen is ten einde. Deze spelers - / Ik zeide u 't van te voren, - waren geesten / en smolten weg tot lucht, tot ijle lucht'.

En wat hij voelde was dit: 'Heel zijn complexe persoonlijkheid was hulpeloos overgeleverd aan deze "ijle lucht"'.

Omdat Axler bang is zichzelf te doden laat hij zich gedurende een paar weken opnemen in een psychiatrisch ziekenhuis - hij weet als geen ander hoe het in dit soort situaties kan aflopen, omdat veel van de personages die hij speelde zelfmoord plegen. Maar Axler zag de behandelingen die hij onderging als nutteloos tijdverdrijf. Hij kwam er niet achter wat hem was overkomen, hoe hij zijn intuïtie, magie en gave om te spelen was kwijtgeraakt, en hij kreeg er zijn talent niet door terug. Het enige nuttige dat hij er over kon zeggen was dat hij zich tijdens zijn opname en direct daarna niet suïcideerde. Uiteindelijk sloeg hij toch de hand aan zichzelf na een mislukt liefdesavontuur. Toen hij gevonden werd op de zolder van zijn huis vond men een briefje naast hem liggen.

'Het is namelijk zo, dat Konstantin Gavrilovitsj zich heeft doodgeschoten. Hij had het klaargespeeld, het onverbeterlijk toneelbeest, eens wijd en zijd bejubeld om zijn kracht als acteur voor wie in zijn glorie tijd de mensen naar het theater stroomden.'

En zo stierf Axler toch nog als acteur, vastgelopen weliswaar, maar toch als acteur. Zo te lezen heeft Axler zich verregaand met een van

de personen die hij speelde geïdentificeerd. De in het briefje genoemde Konstantin Gavrilovitsj Trepljov is namelijk een personage in het toneelstuk *De meeuw* van Anton Tsjechov dat zich aan het eind van het stuk door het hoofd schiet en overlijdt.

Wat Axler als acteur overkwam wordt in de eerste 48 pagina's van de roman op een beeldende en invoelende manier beschreven. Waar het hier mij om gaat is dat een schrijver, componist, schilder of acteur opeens zijn talent kwijt kan raken en opeens tot niets meer komt, geen boek meer kan schrijven of beeld meer kan maken. Of dat een kunstenaar door waanzin of door de angst waanzinnig te worden zijn talent en charisma en mogelijk ook inlevingsvermogen kan kwijtraken. Of dat hij het talent zomaar kwijtraakt, dat wil zeggen zonder dat er zoals bij Axler een verklaring voor gevonden kan worden.

Een blokkade

Het is geen ongewone gedachte dat bij sommige beroemde kunstenaars hun waanzinnigheid hen heeft geholpen, hen ertoe heeft gezet om mooie kunst te maken. Ik wil juist de ander kant belichten, die van de kunstenaar die zijn kunsten kwijtraakt, misschien door de waanzinnigheid die hem eerst op grote hoogte heeft gebracht.

Zoals duidelijk wordt uit het verhaal van Axler kan er niet altijd een substantiële verklaring worden gevonden voor de plotselinge blokkade en moet de kijker, lezer, luisteraar het doen met aannames. Soms lijkt er een psychiatrische verklaring voor te zijn. Iemand lijdt aan/onder een depressie of hoort stemmen die hem verbieden iets te doen. Maar de ene depressie is de andere niet en voor hetzelfde geldt is een depressie de bron waaruit geput wordt voor prachtig werk. Ingewikkeld wordt het wanneer iemand helemaal niets loslaat. Omdat hij dat niet wil of simpelweg niet kan. Neem bijvoorbeeld de Japanse kunstenaar, Shinichi Sawada.

Het Dolhuys, tegenwoordig het Museum van de Geest geheten, beschikt over een prachtig beeld van Sawada. Hij werkt bij Nakayoshi Fukushima, een sociale werkplaats voor mensen met een intellectuele beperking en/of autisme. Hij is een zeer gedreven kunstenaar die met heel veel precisie doorntje voor doorntje op zijn beelden plakt. Hij is een zwijgzaam persoon die vrijwel niets loslaat over wat hem beweegt. Het

verhaal gaat dat hij van de ene dag op de andere dag niet meer naar de werkplaats kwam en – tijdelijk, maar wel lang - stopte met het maken van die beelden. Nakayoshi Fukushima is een open atelier waar Shinichi Sawada alleen in de zomer werkte, omdat het in de winter simpelweg te koud is. Bovendien hebben zijn beelden de tijd nodig om goed te drogen voordat zij gebakken kunnen worden, en dat gaat niet als het te koud is.

In 2008/2009 maakte hij opeens geen werk meer. Na de winter kwam hij niet meer naar de werkplaats. Zijn begeleiders lieten hem in eerste instantie maar een beetje zijn gang gaan, maar na wat langere tijd gingen zij toch eens bij zijn ouders informeren wat er aan de hand was. Shinichi Sawada had 'geen tijd', zo luidde de verklaring, dus hij kwam niet. Het jaar erop bleef het zo, maar opeens was hij er weer en ging hij verder met het maken van zijn beelden. Een verklaring voor het tijdelijk stoppen en weer beginnen met het maken van zijn beelden was er nog steeds niet, en kwam er niet. Hij ging verder met het maken van prachtig werk.

Er zijn verschillende grote kunstenaars die leden aan een - tijdelijke - blokkade, het tijdelijke onvermogen om tot schrijven, componeren, schilderen of beeldhouwen te komen. Het maken van kunst is deels een bewust en gepland proces, maar wordt deels ook gestuurd door onbewuste neigingen en strevingen, die onderhevig zijn aan wat er om de kunstenaar heen gebeurt, maar ook aan wat er met hem in het leven is gebeurd en nog steeds gebeurt.

Maarten Biesheuvel was een schrijver die uitblonk door zijn humor en licht sarcasme, en hij was iemand die al vroeg open schreef over zijn geestelijke toestand. Zijn debuut uit 1972 *In de bovenkooi* werd bejubeld. 'Het was verbluffend: iemand die met even groot gemak schreef over absurde fantasieën en over zijn wanen en angsten als over zijn gelukkige jeugd', schreef Aleid Truijens bij zijn overlijden in 2020 in *De Volkskrant*. Vaak is het zo dat iemands kracht ook zijn zwakte is. Zo was zijn geestelijke toestand in het begin van zijn carrière vermoedelijk de bron waaruit hij onuitputtelijk kon putten, maar werd diezelfde toestand, zijn levensangsten en manisch-depressiviteit, hem te veel en trok hij zich terug uit het openbare leven en ging steeds minder schrijven. Hij werd verschillende keren opgenomen in een psychiatrisch ziekenhuis en

behandeld voor zijn affectieve stoornis, maar dat hielp hem niet, althans niet bij het opnieuw oppakken van zijn krachtige schrijverschap. De waanzin had hem creativiteit gebracht, maar hem die ook ontnomen.

Dat hij geteisterd werd door psychiatrische ziekte lijkt een redelijke verklaring te zijn voor het stoppen van zijn schrijverschap. ‘Het is natuurlijk zo dat een repeterende, ernstige manische psychose en vooral een steeds chronischer depressie sporen achterlaten, zelfs fysieke schade opleveren’, merkte Andy Lameijn op, de behandelend psychiater van Biesheuvel. Gelukkig suïcideerde Biesheuvel zich niet, en stopte zijn kunstenaarschap niet doordat hij uit het leven stapte. Ook niet nadat Eva, zijn echtgenote, die hem door dik en dun, van crisis naar crisis ondersteunde, hem door haar overlijden reddeloos alleen achterliet.

De kracht van ontregelende verbazing

Bij Simon Axler stopte zonder aanwijsbare redenen opeens zijn talent, intuïtie en onbevangenheid en kon hij de rollen die hij altijd met succes speelde niet meer spelen. Hij was het spoor bijster, en het vertrouwen in zichzelf en zijn techniek kwijt. Hij was zijn identiteit kwijt.

Voor deze nieuwsgierige lezer blijft de vraag waarom de blokkade van Axler ontstond. Ik noemde verschillende mogelijkheden, maar stond nog niet stil bij het fenomeen van de krenking. Werd Axler geraakt door een slechte recensie, werd hij minder bejubeld door het publiek, hakte dat erin en leidde dat tot inhibitie? Inhibitie zou je kunnen omschrijven als de onbewuste blokkering of beperking van bepaalde gedachten of gevoelens, gedragingen of verlangens. Het is een afweermechanisme dat helpt om innerlijke conflicten te onderdrukken die anders angst, schuldgevoelens of spanning zouden opleveren, maar ertoe leiden kan dat men - Axler in dit geval - niets meer voelt van de krenking die hij meemaakte, maar helaas ook helemaal is lamgeslagen en dientengevolge tot niets meer komt.

Bij kunstenaars die geblokkeerd raken zie ik een patroon van eenzaamheid, gebrek aan zelfvertrouwen en zingeving, gebrek aan betekenisvolle relaties, sensitiviteit, perfectionisme en psychische ziektes zoals affectieve stoornis en autisme. Dat kun je opmaken uit wat ze er zelf over zeggen. Moeilijker wordt om dat te begrijpen

wanneer iemand opeens stopt met het maken van kunst zonder enige aanwijzing vooraf, zoals het geval is bij Simon Axler en Sawada.

Duidelijk is dat kunstenaars vaak hypergevoelige mensen zijn die ons met vreemde mythes en werk blijven verwonderen of verbazen, ons ontroeren of ons beeld van hoe het hoort, en ons wereldbeeld wreed kunnen verstoren. Zoals historicus Simon Schama opmerkt: ‘De kracht van kunst is de kracht van ontregelende verbazing. Ook als kunst de werkelijkheid lijkt na te bootsen wordt het vertrouwde aanzien van de zichtbare wereld niet gekopieerd maar vervangen door een heel eigen werkelijkheid.’

Maar als dit kenmerken zijn van veel kunstenaars verklaart het niet waarom de ene kunstenaar er opeens mee ophoudt en de ander altijd maar doorgaat.

‘Kunst gaat altijd over communicatie’ stellen kunstenaars die goed kunnen spreken of schrijven over wat en waarom hun werk er uit ziet zoals het eruit ziet. Maar niet iedereen kan dat. Het lukte Axler niet te praten over wat hem is overkomen, waarom er iets fundamenteels was verdwenen. Op enig moment is hij in gesprek met zijn agent Jerry Oppenheim, die hem opzoekt en probeert hem over te halen weer te gaan optreden door hem voor te houden dat wat hem was overkomen zoveel andere acteurs ook is overkomen, en dat het als je een beetje je best doet vanzelf weer terugkomt. Axler antwoordt:

‘Jerry, ik kan niet verder gaan met dit gesprek. We zouden de hele dag kunnen praten, maar het heeft geen zin...Ik ben niet tot acteren in staat. Er is iets fundamenteels weg. Misschien kon dat niet anders. Alles verdwijnt’.

En dan later in hetzelfde gesprek nadat Axler nog eens heeft uitgelegd dat hij geen talent had en alles uit intuïtie deed: ‘Jerry, het is voorbij; ik kan anderen niet meer in een toneelstuk laten geloven. Ik kan mezelf niet meer in een rol laten geloven’.

Axler kan niet verklaren waarom en waardoor hij een gerespecteerd acteur werd, maar ook niet waarom en waardoor het opeens ophield. Ja, zijn intuïtie begaf het, zijn magie raakte kwijt, maar waarom? Axler zegt er natuurlijk wel iets over, maar de lezer wordt er niet veel wijzer van. Anders is het bij Sawada, die helemaal niets zegt en gewoon wegblijft ‘geen tijd’, en even plotseling als hij verdween weer terugkeert naar zijn werkplaats en weer zijn beelden maakt.

Ik zag een interview met cabaretière Sara Kroos in het programma *De geknipte gast* van Özcan Akyol waarin zij met elkaar bespraken waarom zij vier jaar uit beeld was geraakt. Zij kon goed vertellen wat haar was overkomen, seksueel misbruik in het verleden en hoe de herinneringen daaraan en de herbeleving ervan haar op enig moment in de weg stonden en zij niet meer kon spelen. ‘Ik heb een tijdje gedacht dat ik niet meer zou kunnen spelen. Dat het te veel van me zou vragen, dat ik het niet meer kon opbrengen. Te ziek was en spelen te veel stress zou veroorzaken’. Het lukte haar niet meer om onderwerpen die in het gewone leven soms te zwaar zijn om te verwoorden, op het podium door humor lichter te maken en te relativieren.

Op de vraag van Özcan waardoor het kwam dat zij weer was gaan optreden, antwoordde zij ‘doordat ik weer ideeën kreeg’. Het lukte Sara Kroos mede door de goede vragen van de interviewer genuanceerd te verwoorden wat haar ertoe gebracht had te stoppen met optreden. Maar waarom er plotseling weer ruimte was voor ideeën en zij weer voorstellingen voor zich zag en kon gaan maken werd niet duidelijk. Om haar kwetsbaarheid niet te veel te tarten besloot zij minder te gaan optreden.

Woorden vinden

Er wordt wel gezegd dat kunstenaars zich in het algemeen onderscheiden van niet-kunstenaars door de drang te scheppen. Ze bezitten de motivatie om ondanks tegenslagen of gebrek aan onmiddellijke erkenning toch door te gaan, te durven experimenteren en zich buiten de gebaande paden te begeven. Ze laten zich leiden door gevoelens, intuïties en intenties. Ik denk dat kunstenaars in het algemeen sensitiever zijn dan niet-kunstenaars en daardoor ook kwetsbaarder zijn. Sommige kunstenaars zeggen ook dat veel van hun persoonlijke leven in hun kunst terechtkomt en dat hen dat helpt om het meegemaakte te verwerken, en dat wat zij doen en creëren hun leven heeft gered. Zo kun je je ook voorstellen dat een schokkende gebeurtenis opeens tot een totale verstoring kan leiden. Maar niet alleen dat: ook iets kleins of zelfs iets dat niet herkend wordt als verstoring, kan plotseling tot een blokkade leiden. In het laatste geval is ook niet mogelijk onder woorden te brengen waardoor de blokkade ontstond.

Ik vermoed dat het Axler wel geholpen zou hebben als hij had kunnen ontdekken, beleven waarom zijn talent, magie en intuïtie hem in de steek hadden gelaten, en er woorden voor had kunnen vinden zodat hij erover had kunnen praten. Praten helpt. Nu moest hij het met de dood bekopen.

Literatuur

Roth, Philip, *De vernedering*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009.